

УДК 323

К дискуссии

М. А. Шульга

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЄВРАЗІЙСТВА

Концепція євразійства лишається на сьогодні не лише актуальною, але й базовою як для суспільно-політичної думки Росії загалом, так і для геополітичного її напрямку зокрема. В останньому випадку базовість цієї концепції, її, так би мовити, початковість, засвідчується тим, що в геополітичних побудовах сучасних російських вчених так чи інакше присутні мотиви євразійства: чи то в своєму первозданному, точніше, радикально забарвленому, звучанні (О. Дугін), чи то в деякому „лом’якшеному”, адаптованому до геополітичних реалій посткомуністичної Росії формулюванні (О. Панарін), чи то як предмет критики та заперечення (В. Цимбурський).

В будь-якому разі аналіз геополітичних розвідок в сучасній Росії неможливий без попереднього аналізу євразійства. Причому останнє має бути представлено саме як геополітична концепція, тобто з-поміж положень суто географічного (теза про середнє стосовно „справжніх” Європи та Азії, проміжне розташування Росії) та культурно-цивілізаційного (тези про синтетичність як головну рису російської культури та про Росію як особливий історичний світ) плану мають бути виокремлені положення власне геополітичні, ті, що містять не просто опис та констатацію просторово-територіальних чи фізично-географічних характеристик російської держави як таких, а стосуються вміння останньої використовувати ці характеристики для реалізації своїх інтересів. (П. Савицький в цьому сенсі зовсім не випадково розрізняє географічні й геополітичні підстави євразійства. Перші є об’єктивним фактом, другі – мають стати результатом певної державної політики). В цих положеннях, певною мірою, й міститься специфіка саме євразійського підходу до осмислення проблем та шляхів розвитку Росії. Адже, визначаючи останню як Євразію, – особливий географічний світ, відмінний як від Європи, так й від Азії, що є лише окраїнами Старого Світу, - євразійці мають своїми попередниками російських географів. „Необхідність розрізняти в основному масиві земель Старого Світу не два, як це робилося до цього часу, а три материки – не є якимось „відкриттям” євразійців; воно слідує із поглядів, що їх раніше висловлювали географи, особливо російські (наприклад, проф. В. І. Ламанський в роботі 1892 року)”, – констатує Савицький П. [7, с. 82]. Надаючи ж терміну „Євразія” значення стислої культурно-історичної характеристики, євразійці продовжують „могутню традицію російського філософського й історіософського мислення” й в цьому відношенні, визнає П. Савицький, мають ще

більше попередників, аніж у своїх суто географічних визначеннях, зокрема, слов'янофілів.

Якщо ім'я євразійців – „географічного” походження (П. Савицький), а їх ідеї обстоюють культурну своєрідність Росії, хай навіть у спосіб полемічного, – стосовно слов'янофілів, – підкреслення значення туранського елементу для її історії, виникає питання, що саме в концепції євразійства належить власне євразійцям й на якій підставі ця концепція класифікується як геополітична, така, що здійснила спробу протиставити, „... на просторі всесвітньої історії західноєвропейському відчуттю моря, як рівноправне, хоч і полярне, ... відчуття континенту” [7, с. 334]? В цьому сенсі О. Кізіветгер в статті „Євразійство” свого часу зазначав, що й географи, й історики, й економісти, й історики літератури і мистецтва завжди враховували той факт, що Росія сформувалася на рубежі Європи та Азії, а тому багато чого не можна зрозуміти в російському житті і російській історії без врахування ролі в них азіатського елементу. „Сказавши, що російське життя в своєму історичному русі уявляє собою деякий синтез європейських та азіатських елементів, євразійці не сказали б нічого особливого, а все їх нововведення полягало б лише в заміні слова Росія книжно-лабораторним терміном Євразія” [4, с. 125]. Такий висновок наштовхує на думку, що специфіка євразійства міститься саме в геополітичних висновках цієї концепції, які у творах її представників своєрідно „розчинені” в їх політико-географічних, етнографічних чи культурологічних міркуваннях. Першим кроком у з'ясуванні таких висновків є їх відокремлення від суто географічних положень, встановлення різниці між географічними та геополітичними підставами євразійства. Методологічною засадою таких з'ясування та встановлення може бути прийняте розрізнення політичної географії та геополітики, а саме: якщо політична географія досліджує державу з точки зору простору й вивчає вплив географічного середовища на її політику, то геополітика розглядає простір з точки зору держави, роблячи акцент на розкритті та з'ясуванні можливостей активного використання нею факторів географічного середовища і впливу на нього в інтересах своєї безпеки. Так, на думку Р. Арона, з політичною географією як географічним розглядом міжнародних відносин, ми маємо справу, якщо основні детермінанти зовнішньої політики держави, – простір, населення і ресурси, – тлумачаться як суто географічні поняття, тобто незалежно від здатності держав використати їх для забезпечення ефективності власної зовнішньополітичної діяльності. „Статус геополітичної держави передбачає не лише наявність геополітичних інтересів, а й уміння та можливість проводити їх в життя” [1, с. 5]. Такі вміння і спроможність, що позначені Р. Ароном терміном „могутність”, визначають геополітичне положення держави, яке не є тотожним її географічному розташуванню.

З огляду на вказану відмінність між політичною географією та геополітикою, висновок євразійства про те, що географічний світ Євразії є мінімально сприятливим для різного роду „сепаратизмів” і призначений для створення єдиної держави, не долає меж географічного детермінізму, оскільки посилення на аргументи останнього, – сувора зима, великі відстані, – для обґрунтування необхідності „сильної і жорстокої влади, що примусово організовує країну в цілях соціальних, господарських та економічних” [3, с. 167], – є скоріше констатацією певних фактів, а не їх

аналізом. В той же час М. Трубецької стверджує, що будь-яка держава є життєздатною лише тоді, коли вона спроможна вирішувати ті завдання, які перед нею ставить географічна природа її території. (Говорячи мовою сучасної геополітики – тоді, коли вона здатна перетворити своє географічне положення на геополітичне). Геополітика євразійців починається тому з міркувань про те, на яких засадах має будуватися (чи будувалася історично) держава та які завдання вона повинна виконувати (чи виконувала історично), щоб простір Євразії не лише постав як єдиний, а й був утриманий в якості такого. (Російський вчений О. Снесіреєв зазначав свого часу, що в геополітиці історія перевершує географію, а тому має бути вислухана). „Встановлюючи зв'язок історичних фактів з географічними (який, однак, ні в якому разі не зводиться до односторонньої залежності перших від других), євразійці обґрунтовують геополітичний підхід до російської історії”. [7, с. 126].

Як географічний світ, Євразія, пише П. Савицький немов би „створена” для утворення єдиної держави, однак ця єдність реалізується лише в конкретному історичному процесі. Самого по собі географічного призначення для такої єдності недостатньо, оскільки, згідно з М. Трубецьким та П. Савицьким, воно лише вказує на спосіб її досягнення. Шляхами сполучення, пише М. Трубецької, в Євразії історично слугували річки та степи. При цьому системи великих річки йдуть тут переважно у меридіональному напрямку, а система степу проходить через всю Євразію із заходу на схід. „Звідси слідує, що шлях сполучення між сходом і заходом – один, а шляхів сполучення між півднем і північчю – декілька, причому всі ці (річкові) дороги між півднем і північчю пересікають й (степову) дорогу між сходом і заходом” [8, с. 211]. У світлі завдання державного об'єднання Євразії, зазначає М. Трубецької, цей суто географічний факт означає, що народ, який володіє тією чи іншою річковою системою, панує лише над частиною Євразії, володіння ж системою степу забезпечує панування над усією Євразією загалом. „Об'єднувачем Євразії не могла бути держава, яка виникла і лишилася на тому чи іншому річковому її басейні ... Напроти, той, хто володів степом, легко ставав політичним об'єднувачем всієї Євразії”, – резюмує П. Савицький [7, с. 42].

Історично першою спробою об'єднання степу, а через нього і всієї Євразії, стала, за визнанням євразійців імперія Чингізхана, якому, за словами М. Трубецького, належить велика й невідворотна за своєю привабливістю ідея єдності Євразії. Саме ця ідея, на думку М. Трубецького, з часом була пов'язана з православ'ям й, отримавши християнсько-візантійське обґрунтування, успадкована Російською державою. Остання, тому є спадкоємницею монгольської держави не лише у відношенні території та деяких особливостей державного устрою, – наприклад, організація поштових сполучень, що базувалася на загальнодержавній ямській повинності (від монгольського „ям” – поштова станція”), – а й за самими своїми ідейним замислом та державним ідеалом. Навіть у часи, пише М. Трубецької, коли Росія прагнула ствердити себе в якості європейської держави й усіляко соромилася визнати свій природний зв'язок з Азією, вона силою речей змушена була продовжувати справу державного об'єднання Євразії, – справу Чингізхана, – свідченням чого є приєднання Криму, Кавказу, Закаспійського краю, Туркестану та закріплення Росії у Сибіру. „Імперія майже закінчила державне об'єднання євразійського материка й, відстоявши його

від замірян Європи, створила сильні політичні традиції” [2, с. 136]. Окрім цього, підмічає П. Савицький, діячі Золотої Орди стикалися з багатьма геополітичними комбінаціями, які потім стали актуальними для Росії-Євразії, а саме: і Золота Орда, і Росія вели війни на Кавказі і на Балканах, в Угорщині і в Польщі. Для кожної з цих держав, пише П. Савицький, перераховані області утворювали деяку „смугу бойових дій”, що обрамляла їх основні володіння. І навіть похід Суворова (в 1799 р.) та походи 1813-1815 років, яким, на перший погляд не можна віднайти аналогів в історії монгольських походів, відмічає П. Савицький, при певному поглибленні в історію кочових імперій, все ж таки мають бути визнані геополітичним аналогом походів Аттіли, - в сенсі руху організованих військових сил з глибин Євразії в глиб Європи. „Кони вершників, що пили воду в Доні та уральських річках, вперше з часів Аттіли, випили води італійських та галльських рік в російських походах ХУІІІ – ХІХ століть” [7, с. 324].

Здійснивши об'єднання степу й, як наслідок, Євразії, Чингізхан, однак, не зміг освоїти простір останньої, попередити його „розтікання”. На думку М. Трубецького, це було зумовлене двома причинами. По-перше, – невідповідністю широкого розмаху монгольської державності розпливчатій безформності шаманізму, з одного боку, та практичною безпідставністю ставки на етнографічно та географічно обмежений й історично минулий кочовий побут. Перше мало своїм наслідком абсолютну віротерпимість, що утруднювала вироблення релігійно-догматичної форми для державної ідеї, друге – абсолютизування етнографічних та географічних умов, до яких прив'язаний кочовий побут, що не передбачало завдання оволодіння цими умовами. По-друге, – підкоренням Чингізханом не лише всієї Євразії, а й майже всієї Азії, що не було справою історично необхідною. „... Претензії на те, що можна завоювати, але не можна утримати в руках, безперечно послаблюють державу, а в даному випадку спроби пан азійського імперіалізму Чингізхана неминуче призводили до культурного підпорядкування основного ядра його імперії культурному впливу завойованих окраїн, створюючи невідповідність між центрами влади і центрами культури” [8, с. 238].

Зважаючи на помилки Чингізхана, держава, що буде здійснювати об'єднання Євразії після занепаду його імперії, має вирішити два завдання. Перше полягає у справжньому оволодінні степом, своєрідному його „замирінні” не стільки силовому, скільки передусім культурному та господарському. Саме в цьому пункті, на думку євразійців, з'ясовується розбіжність золотоординської та російської держав: „... монголи, у власному сенсі, не були „колонізаторами”, а росіяни є ними: доказ, в ряду багатьох, що цілковито до „монгольства” ніяк не звести Росію” [7, с. 334]. Друге завдання формулюється у вигляді застереження для Росії, яка має уникати будь-яких спроб приєднати до себе країни, що не належать до географічного світу Євразії, окресленого Біломорсько-Кавказькою, Західносибірською та Туркестанською низинами-рівнинами. Та культурна самодостатність, що її євразійський світ вперше отримав у випадку свого підпорядкування Москві, була, на думку М. Трубецького, спів мірною самодостатності древніх азійських царств й, як така, надавала російській державі міцності, стійкості та сили опору.

Свідченням того, що зброя не відігравала вирішальної й самодостатньої ролі у

„замирненні” степу є, на думку П. Савицького, динаміка існування та не існування укріплених ліній на просторі між постійно укріпленими західним російським кордоном та Великою Китайською стіною, що є своєрідним східним його аналогом. Історія цих ліній охоплює наступні етапи: 1) до часів Володимира Святого укріплені лінії не існують; 2) час від кінця X до XIII століття є епохою існування проти степних укріплених ліній; 3) XIII – початок XVI століття знаменують собою відсутність таких ліній за часів монгольського володарювання; 4) з початку XVI до кінця XIX століття продовжується нова епоха побудови укріплених ліній; 5) в кінці XIX століття ці лінії зникають. „Те, що здійснили монголи в XIII віці (й чого, зокрема, добився Берке, змусивши Данилу Галицького зринути укріплення) – руйнування укріплених ліній на всьому просторі євразійських пустель та степів й в прилягаючих до них країнах, – це, знову, після багатовікової перерви, здійснила імператорська російська влада на кінець XIX століття” [7, с. 320-321]. Таким чином, робить висновок П. Савицький, постійно укріплені західний кордон Росії та Велика Китайська стіна позначають собою границі історичного світу Євразії й відмежовують його від „справжніх” Європи та Азії, а періодично зникаючі та знову відтворювані укріплені лінії мають бути визначені як внутрішньо євразійські, такі, що виражають періодичний ритм державотворчого процесу в Євразії й символізують етапи проникнення Росії в степ. Оскільки ж кочова тактика через власні особливості є незборимою на окремій ділянці степу, то примусити кочівників до підкорення можна, лише охопивши степ в цілому. Змістом такого „охоплення”, на думку П. Савицького, є перетворення одвічно відданого кочовому побуту простору на землеробську область. Колонізація та заорювання степу, перетворення його з кочовища на ниву, стверджує в цьому сенсі М. Трубецької, було закріпленням переходу євразійської державності з рук туранців в руки росіян. Однак, визнає П. Савицький, з точки зору існуючої агрономії значні простори російського степу визначаються як область непозбутнього трипілля. Це означає, що землеробський уклад південної, південно-східної та східної Росії і деяких частин Сибіру позначений нездоланною господарською екстенсивністю, а деякі частини російського степу взагалі ніколи не піддаються землеробському заселенню й залишаються областями „абсолютного” скотарства. Загальнокультурне значення цього факту, згідно з П. Савицьким, полягає у прищепленні російській етнографічній стихії степного початку, перетворенні його на невід’ємну складову новітньої російської історії. Екстенсивність, яка неминує притаманна землеробському укладу степу, є не лише сільськогосподарською характеристикою, а й деяким засобом збереження в землеробському населенні своєрідного „відчуття степу”. Саме через неможливість цілковитого „заорювання” степу, пише П. Савицький, поряд з „народом-землеробом” в межах російського національного цілого формується „народ-вершник”, що практикує трипілля й уявляє собою „... перехід від тих економічних „європейців”, якими можуть стати землероби російської лісової та лісостепової смуги та населення промислове, де б воно не здійснювало свої заняття, до кочівника-монгола, киргиза, калмика, який не зникне й не зможе зникнути ...” [7, с. 337]. Оскільки ж Росія-Євразія не обмежується виключно степом, а поєднує останній з зонами лісу, пустелі та тундри, на теренах євразійського простору, відмічає М. Трубецької, виникають особливі змішані куль-

турно-побутові типи, які можуть слугувати основою для цілої „райдуги євразійських культур”, що є різновидами єдиної загальноєвразійської культури.

Цей факт у поєднанні з неможливістю „замирення” степу зброєю та повного його „охоплення” землеробством, на думку П. Савицького, перетворює завдання політичного об’єднання Євразії (ствердження Євразії у якості Росії-Євразії) на завдання культурної творчості, що має базуватися на тезі про серединний, синтетичний характер її культури, світ якої, поєднуючи в собі західні та східні початки, „осілу” та „кочову” стихії, має не менші самоцінність та історичне значення, аніж європейська та азійська культури. Саме тому, підкреслює П. Савицький, односторонньому ототожненню російської культури із слов’янською, яке належить слов’янофілам, не варто протиставляти таке ж одностороннє її ототожнення з туранською. Лише з огляду на критику та зазначення їх односторонності, а не заради суттєвого витлумачення російської історії є сенс вести мову про присутність в ній „туранського елементу”, який, однак, не є самодостатнім для перетворення географічної цілісності Євразії на державну, оскільки кочова стихія не змогла утримати здійснене нею політичне об’єднання Євразії. Останнє, як слідує з міркувань П. Савицького, можливе лише за умови спільних зусиль „народу-землероба” та „народу-вершника”, практичне здійснення яких диктує „... необхідність посилення в науці (заради повноти та широти охоплення) степолюбивих мотивів, з тим, однак, щоб не повторилося „те ж саме, але навпаки” [7, с. 360].

Завдання духовного синтезу західних і східних початків, зумовлене „замиренням” степу й євразійського простору загалом у спосіб культурної творчості, актуалізує проблему засобів сполучення як, передусім, проблему оволодіння „сухопутною з’єднуючою стихією”. Спроба такого оволодіння, зазначає П. Савицький, належала вже кочівникам, які фактично були посередниками між розрізненими світами осілих культур. Російська імперія теж виявилася на висоті вказаної проблеми, транспортувавши, завдяки побудові Великої Сибірської залізної дороги, степову ідею в умови сучасного для неї політичного та господарського життя. Саме через Росію, вважає П. Савицький, мають пролягати шляхи з Європи до Персії, Індії та Китаю, а російська залізнична сітка повинна орієнтуватися на транзитний європейсько-індійський рух. При цьому така орієнтація має бути витримана не лише для залізниці, а й для автошляхів та повітряних сполучень. „Чим більша вага буде належати повітряним сполученням з властивим їм прагненням літати по прямій – тим яснішою буде ставати роль Росії-Євразії, як „серединного світу” [7, с. 296]. А з відкриттям трансполярних шляхів Росія стане з’єднуючою ланкою між Азією та Північною Америкою. (Як відомо, саме з розвитком комунікацій, Х. Макіндер пов’язував набуття Євразією статусу „серединної землі” від Європи до Тихого океану, перетворення її на опорну точку для встановлення контролю над світовим простором, „географічну вісь історії”, навколо якої обертаються інші держави. К. Хаусхофер теж відмічав той факт, що за допомогою транссибірської магістралі та трансазійських повітряних шляхів, які уявляють собою діаметр євразійського континенту, Росія об’єднує Європу та Далекий Схід в єдиний простір). „Охоплення” степу й, відповідно, простору Євразії за допомогою транспортних засобів, резюмує П. Савицький, дозволить Росії стати справжнім, – не лише в сенсі географічному, –

„серединним світом”, що буде з'єднувати воедино материкові окраїни Старого Світу (Європу, Передню Азію, Іран, Індію, Індокитай, Китай, Японію). Силою незаперечних фактів, пише П. Савицький, – розміщенням на схід від Європи та на північ від „класичної” Азії, – російський світ покликаний об'єднувати ці окраїни. Завдання для Росії-Євразії полягає в тому, щоб використати „серединність” свого географічного положення для виконання ролі посередника в межах Старого Світу при одночасному збереженні власної самодостатності, статусу „континенту у собі”.

Необхідність останнього для Росії, на думку П. Савицького, зумовлена фактом найбільшої її обділеності стосовно передумов участі в світовому господарстві, яке існує як господарство „океанічне”. „... як би не намагалася Росія в межах доступного для її політико-економічному впливу географічного світу вийти до „відкритого” моря, вона ніколи не побачить перед собою того вільного Світового океану, який плескає біля пристаней Нью-Йорка чи Сан-Франциско, біля берегів Ірландії чи Бретані, майже всієї південної Америки, Австралії, Африки ...” [7, с. 405]. Поєднання ознаки виключної віддаленості областей Росії від берегів моря з ознакою замерзання її морів та їх „замкнутості”, що фактично посилює ризик зовнішньо-примусового припинення доступу до даного водного басейну, загрожують їй перспективою бути „задвірками світового господарства”, яка стає реальністю в умовах інтенсивного входження до світового океанічного обміну. Ізольованість від останнього, пише П. Савицький, обертається для Росії економічною примітивністю „натурального” господарства, а залучення до нього – невідбутною владою господарсько-географічної „знедоленості” та промислового „небуття”, зумовлених значною дорожнечою сухопутних перевезень порівняно з морськими. Протистояти владі “океанічного світу” Росія може лише за умови створення господарського взаємодоповнення просторово суміжних областей континентального світу. Використання принципу континентальних сусідств здатне забезпечити певну економічну самодостатність Євразії, – здійснення процесів обміну в її межах без посередництва світового ринку. Окрім цього, стверджує П. Савицький, саме цей принцип заохочує виробництво в континентальних країнах-сусідах, оскільки інтереси найбільш процвітаючих серед них потребують економічного розвитку не взагалі „якихось” районів світового господарства, а цілком певних, суміжних їм областей, в обміні з якими лише й можна подолати недоліки власної „континентальності”. Саме тому, підмічає П. Савицький, в межах континентального світу не є випадковим поєднання окремих районів, що доповнюють одне одного в господарському сенсі. Міцний зв'язок певних внутрішньоконтинентальних областей між собою та їх господарська взаємодоповнюваність є наслідком того, що дорожнеча сухопутних перевезень дозволяє дешево отримувати необхідні продукти лише з даної, – сусідньої, – країни. „Погано буде Уральському гірничопромислового району, якщо довгий час йому прийдеться отримувати м'ясо не з Уфимської та Пермської губерній чи Західного Сибіру, а з Нової Зеландії чи з Аргентини” [7, с. 411].

Більш того, продовжує П. Савицький, континентальний світ здатний втягувати до свого внутрішнього обміну не лише області, що є віддаленими від океану-моря, а й ті приморські райони, які розташовані між ними та морем. Так, з російським господарством сполучені певні частини європейської, іранської та середземноморської

областей, які уявляють собою немов би висунутий вглиб материка емпоріум „окраїнно-приморських” світів. Росія-Євразія як господарсько-географічний світ у перспективі охоплює тому не лише серцевину Старого Світу, а й певні його країни остільки, оскільки її територія охоплює чотири сільськогосподарські зони: зону “європейського” землеробства, зону степового землеробства, зону “абсолютного” скотарства та зону пустелі, подолання якої спричиняє виникнення зони штучного зрошення. На лінії останньої Росія-Євразія стикається з субтропічною зоною, подібно до того як це робить будь-яка країна, що є учасницею океанічного господарства. Внаслідок цього Росія-Євразія існує як континент-океан, поза межами якого лишилися країни, притиснуті до океану-моря певними природними засобами.

„Господарська самодостатність” цього континент-океану, застерігає П. Савицький, не має тлумачитися буквально, як зведення якоїсь економічної Китайської стіни між Росією-Євразією та світовим господарством. Ця „самодостатність” означає наступне. По-перше, в межах Росії-Євразії взаємно врівноважуються головні географічно-економічні стихії сучасного господарства: і суттєво промислові, і суттєво сільськогосподарські; області як помірної, так й теплої поясів. „Нааявність в цьому цілому таких різноманітних за своїм природним та господарським характером частин, як ліси, степи та гори, й існування між цими частинами природного географічного зв’язку дозволяє розглядати Євразію як до певної міри самодостатню господарську область” [8, с. 211]. Тяжіння зазначених стихій одна до одної, на думку П. Савицького, зумовлене не політичною забаганкою, а об’єктивним географічно-технічним фактором, пов’язаним з їх „океанічною знедоленістю”. Державна політика, якщо вона спрямована на збільшення дієвості такого тяжіння шляхом розширення його бази через заохочення створення центрів виробництва ввізних продуктів, може доповнити і, навіть, посилити вплив цього фактору. В будь-якому разі економічне покликання Росії-Євразії, – ствердження себе в якості особливого внутрішньоконтинентального господарського світу, – може стати дійсністю не в силу „природного географічного зв’язку” самого по собі, а лише „під покровом всеохоплюючої *raх gossica*” (П. Савицький). Господарська цілісність Росії, таким чином, хоча й передбачається її географічною цілісністю, але автоматично не слідує з неї. По-друге, „самодостатність” Росії в господарському плані означає необхідність усвідомлення обмеженої, другорядної ролі „океанічного” принципу в її господарському становленні. „Який би вихід до Середземного моря чи Індійського океану не знайшла б Росія, – іронічно зауважує П. Савицький, – морський прибіт не принесе своєї піни до Сибірського „Обриву” [7, с. 418]. Звідси – важливість розробки власної континентальної політики на противагу „океанічній”, яка загрожує Росії підпорядкуванням „морським” державам внаслідок ігнорування континентальних сусідств, а тому й позбавленням її власної геополітики, покликаної вирішити вже згадуване вище двоєдине завдання, а саме: ствердити Росію в якості об’єднуючої та посередницької сили між Сходом та Заходом Старого Світу, з одного боку, й перетворити цілісність географічного світу Росії-Євразії на цілісність її історичного світу в єдності його економічних, політичних та культурних характеристик, – з іншого.

З’ясовані геополітичні аспекти євразійства можуть становити інтерес з двох при-

чин. По-перше, вони своєрідно „відкривають” джерело багатьох теоретичних аргументів, що на сьогодні мають місце в російській геополітичній думці. Наприклад, в роздумах О. Панаріна про нагальність розробки євразійської стратегії для посткомуністичної Росії обіграні деякі тези євразійців. Так, положення про культурну творчість як єдино можливий спосіб об'єднання Євразії присутне у О. Панаріна як установка на пошук нових тюрксько-слов'янських синтезів, які мають засвідчити наявність у народів Росії-Євразії спільних цивілізаційних інтересів й перевершити „енергетику сепаратизму” в будь-яких його проявах. Важливість такого пошуку зумовлена тим, що тюрксько-слов'янська єдність, будучи єдністю землеробського та воїнського початків, є становим хребтом російської державності й цивілізаційною віссю останньої. (Євразійці в цьому сенсі визначали боротьбу Лісу (осілої культури) та степу (кочової культури) в якості стрижня становлення Євразії як політичної та культурно-історичної цілісності). Думка П. Савицького про важливість вивчення кочівницького побуту простежуються під час формулювання О. Панарінін „головного цивілізаційного і геополітичного питання” для нинішньої Росії, яке стосується того, наскільки випадковою чи не випадковою виявилася зустріч слов'янського і тюркського початків у російській історії, а отже й того, наскільки життєздатним і важливим для неї є тюрксько-слов'янський союз. „... тюркське прищеплення виявилось могутньою підставою геополітичної творчості – вольового оволодіння великим простором, чого явно не вистачало миролюбному провінціалу Євразії – слов'янському Хліборобу” [6, с. 232], – зазначає О. Панарін, фактично повторюючи „полемічне підкреслення” євразійцями ролі туранського елементу в російській історії. Зауваження П. Савицького про спільні зусилля „народу-землероба” та „народу-вершника” як умову освоєння євразійського простору відлунює у міркуваннях О. Панаріна про неприпустимість віддання якомусь одному з цих народів пальми першості у справах облаштування Росії. Слов'янському елементу, пише О. Панарін, якщо він вирішить дистанціюватися від туранського, загрожує занепад на кшталт ізольованих один від одного локусів, безвідповідальних стосовно загальнолюдських інтересів й не здатних захистити себе у випадку небезпеки ззовні. Туранському ж елементу, у випадку його відокремлення від слов'янського, загрожує чи то сповзання в „субкультуру допомог”, яка передбачає утриманство та залежність від „гуманітарної допомоги” ззовні, чи то роль „бравих вершників”, які віддають перевагу легкості „воєнної здобичі” перед тягарем праці.

В. Цимбурський, з одного боку, будує свою концепцію „острівної ідентичності” Росії, полемізує з євразійством й заперечує його, а, з іншого, фактично розвиває положення останнього під час обґрунтування доцільності цієї концепції для російського сьогодення, зокрема, тези про пріоритетність для Росії з огляду на її посткомуністичні реалії внутрішньої геополітики. Мова йде про важливість для збереження цілісності євразійського простору врахування суперечливого характеру розміщення в ньому основних комунікацій, а саме: меридіональний напрямок систем великих річок пересікає довготний напрямок системи степу. Євразійці, як відомо, виводили з цього факту необхідність оволодіння степом, як умову державного об'єднання Євразії. В. Цимбурський же, розмірковуючи над фактом проходження основних комунікаційних ліній Росії по її „окраїнній каймі”, вирізняє в гео-

політичній структурі сьогоденної Росії так звані „регіони-кріплення”, які, на його думку, є особливо значимими для цілісності та безпеки російської держави. „Це зони, де на стику широтного розгортання Урало-Сибіру та довготного розгортання флангів по краях країни зустрічаються її комунікації, що йдуть у напрямках „північ-південь” та „захід-схід” [9, с. 124]. До таких зон, на думку Цимбурського, належать Нижнє Поволжя з сусіднім Північним Кавказом, Далекий Схід, Північний Захід, що межує з Прибалтикою та Північною Європою, слабко заселені області Росії на захід та південний захід від Берингової протоки, південно-західна Сибір з Середнім та південним Уралом. Якщо Росія, пише В. Цимбурський, втратить контроль над будь-якою з цих зон, то як цілісний „комунікаційний контур” вона перестане існувати. Лише одна зона, – Урало-Сибір, – за умови належної до неї уваги може, вважає В. Цимбурський, забезпечити необхідний контроль над рештою „регіонів-кріплень” й, тим самим, відвернути дестабілізацію Росії. Це зумовлене тим, що саме тут широтна протяжність сибірських ландшафтів наштовхується на меридіональну смугу Уралу. „Весь цей ареал ..., відокремлений від Кавказу та Близького Сходу, дозволяє у випадку необхідності локалізувати та блокувати південно-західні, кавказькі потрясіння, здійснюючи зв'язки до уральської Росії з нашим сходом в обхід кризової зони” [9, с. 125]. Після розпаду СРСР, зазначає В. Цимбурський, саме південно-західна Сибір разом із суміжними районами Уралу відіграє роль справжньої Середньої Росії. Концептуальне осмислення проблем останньої дозволить Росії, на думку вченого, з одного боку, ухилитися від західного виклику, а, з іншого, – посилити значимість урало-сибірського простору в якості транзиту тихоокеанських товарів до Східної Європи. Євразійці, як відомо, теж наполягали на відмові Росії від прагнення стати європейською державою (В. Цимбурський в цьому сенсі неодноразово наголошує, що Росія – поза Європою), одночасно доводячи важливість ствердження її у якості посередника між Заходом та Сходом Старого Світу. „Поле зору, що охоплює в однаковій і повній мірі увесь Старий Світ, – писав П. Савицький, – може й повинно бути переважно російським полем зору” [7, с. 297]. „Росія як серединний світ” присутня у концепції В. Цимбурського як „Серединна Росія”, але за своїм покликанням та завданнями ці дві Росії мало чим відрізняються одна від одної. Власне Євразія євразійців, – область степової та пустельної смуги, яка простягається безперервною лінією від Карпат до Хінгану (П. Савицький), – має своїм аналогом у концепції В. Цимбурського „Великий Лімітроф”, визначений як сукупність континентальних тилових периферій приокеанських цивілізаційних платформ. Якщо у євразійців умовою формування державної цілісності Росії є оволодіння цією смугою, то у В. Цимбурського розробка різноманітних технік впливу на Великий Лімітроф з метою перетворення його на своєрідний „пояс безпеки” є умовою збереження державної цілісності сьогоденної Росії. Так, поєднання Великого Лімітрофу та Тихого океану за рахунок розвитку східної інфраструктури, пише В. Цимбурський, дозволить Росії не лише відкрити шлях тихоокеанським економікам до Великого Лімітрофу, а й трансформувати тихоокеанський натиск на неї „в нову російську могутність”.

По-друге, окреслення власне геополітичних положень концепції євразійства дозволяє своєрідно „реабілітувати” класичну геополітику, яку зараз модно звинувачу-

вати в географічному детермінізмі, абсолютизації географічного фактору, фізично-географічних характеристик простору тощо. При цьому забувається, що ті чи інші виміри останнього, – фізично-географічні, етнографічні, культурно-історичні, – цікавлять геополітику не самі по собі, а з огляду на завдання оволодіння простором, встановлення та утримання контролю над ним. „... геополітична теорія – теорія використання географічних конфігурацій для розширення сфер впливу та експансії” [1, с. 134]. Ось чому Н. Спідмен вказував свого часу, що географічні фактори безперечно лишаються незмінними, однак, їх значення для політики є мінливим. „Друга географічна концепція” Х. Макіндера, в якій, з врахуванням союзницьких домовленостей між СРСР, США та Великобританією під час Другої світової війни, змінені географічні обриси „хартленду”, свідчить як раз про відносну (а не абсолютну!) значущість географічних чинників для геополітики. Тай сама Євразія у Х. Макіндера не є відвічно стратегічно важливою „географічною віссю історії” через суто свої фізичні характеристики, а стає такою в тій мірі, в якій простір Євразії пов’язують в одне ціле нові, порівняно з морськими, засоби сполучення. Т. Андріанова з цього приводу зазначає, що освоєння морських шляхів в технологічному плані є порівняно легкою справою, оскільки вони фактично є природними комунікаціями. Освоєння ж величезних масивів суші практично неможливе без досягнення суспільством певного рівня технологічного розвитку. В той же час навіть у Ф. Ратцеля, контроль над морськими шляхами залежить від „великих рішень”, бо самі по собі ці шляхи, зазначає Ф. Ратцель, є байдужими до перебігу подій на них. Таким чином, не простір як такий, а простір та контроль над простором – є центральними категоріями геополітики. „Географія, яку має на увазі геополітична думка – це не фізична географія суші і моря; це географія комунікацій міжнародної торгівлі та міжнародної війни, географія ... морського і сухопутного володарювання, яке підлягає історичним змінам” [5, с. 56]. Геополітичні тези євразійства мають справу саме з такою географією, акцентуючи увагу не на географічній цілісності Євразії як такий, а, як це було показано вище, на етапах, завданнях та перспективах „конкретного історичного процесу” (П. Савицький), – в єдності його економічних, культурних та політичних складових, – перетворення цієї цілісності на державну.

Список литературы

1. Андрианова Т.В. Геополитические теории XX века (социально-философское исследование). – М., 1996.
2. Евразийство (опыт систематического изложения) // Основы евразийства. Антология. – М., 2002.
3. Евразийство (формулировка 1927 года) // Там само.
4. Кизеветтер А.А. Евразийство (1926) // Философские науки. – 1991. - № 12.
5. Максименко В.И. Россия и Азия или Анти-Бжезинский (очерк геополитики 2000 года) // Восток. – 2000. – № 1.
6. Реформы и контрреформы в России. – М., 1996.
7. Савицкий П. Континент Евразия. – М., 1997.
8. Трубецкой Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока // Основы евразийства. Антология. – М., 2002.
9. Цымбурский В.Л. А знамений времени не различаете ... // Цымбурский В.Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. – М., 2000.

Поступило в редакцию 30 июня 2004 г.